

Чеберяк А. М.,
Рівненський державний гуманітарний університет

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ТЕКСТ В АСПЕКТІ ТЕОРІЇ МОВЛЕННЄВИХ ЖАНРІВ

У статті визначається комунікативний статус листа як особливого наскрізного вторинного мовленнєвого жанру (трансжанру), що обумовлено його структурними, комунікативно-прагматичними та змістово-тематичними особливостями.

Ключові слова: епістолярний текст, мовленнєвий жанр, комунікативно-прагматичний підхід, трансжанр.

В статье определен коммуникативный статус письма как особенного сквозного вторичного речевого жанра (трансжанра), что обусловлено его структурными, коммуникативно-прагматическими и содержательно-тематическими особенностями.

Ключевые слова: эпистолярный текст, речевой жанр, коммуникативно-прагматический подход, трансжанр.

Within the communicative approach the article defines the status of a letter as a specific vertical secondary speech genre (transgenre), that is proved by its structural, pragmatic and thematic characteristics.

Key words: epistolary text, speech genre, communicative approach, transgenre.

Упродовж тривалого часу вивчення епістолярної комунікації перебувало на периферії дослідницьких інтересів, тому що значущість цього виду спілкування серед засобів комунікації у наш час зменшилася. Проте наукові розвідки останніх років свідчать про активізацію інтересу до проблем епістолярію. Лінгвістами розглядаються різні типи листів, а також загальні й окремі питання епістолярію, як-от: роль епістолярної спадщини у творчості письменників, літературної епохи або періоду розвитку мови (С.В. Антоненко, 2000; Н.І. Белунова, 2000; І.А. Вяткіна, 2007; В.І. Кузьменко, 1998); історія листа, особливості його розвитку як жанру (М.В. Баркова, 2006; А.М. Дубініна, 2005); функціонування лексичних та фразеологічних одиниць в епістолярному тексті (О.В. Гусєва, 2001; О.П. Фесенко, 2009); мовленнєва поведінка, мовленнєві стереотипи учасників листування (Т.Н. Кабанова, 2004; А.В. Кур'янович, 2001; Н.Ю. Чигридова, 1999); соціальні категорії модусу в текстах епістолярного жанру (М.М. Телеки, 2007); типологія дискурсивних одиниць в епістолярному мовленні (Н.В. Павлик, 2005).

Незважаючи на значну кількість праць, залишається чимало питань, що потребують спеціального вивчення. Аналіз літератури з проблем епістолярію виявив, що серед дослідників немає єдиної думки щодо визначення статусу листа, стильової, жанрової, дискурсивної диференціації епістолярного тексту.

У науковій літературі епістолярне мовлення трактується по-різному: функціональний стиль (С.В. Антоненко, 2000; К.В. Ленець, 2003; Л.І. Мацько, 2003; Е.М. Ножкіна, 1996); жанр (М.В. Баркова, 2006; В.Л. Наєр, 1987; Л.В. Нижнікова, 1991); синтез різноманітних жанрів і стилів (Н.І. Белунова, 2000; С.І. Комарова, 1990); мовленнєвий жанр (Н.А. Ковальова, 2000; Н.В. Павлик, 2005; О.Ю. Под'япольська, 2004; Т.В. Радзівська, 1993; Н.Ю. Чигридова, 1999; I. Loewe, 2008; B. Witosz, 2005); дискурс (С.В. Гусєва, 2006; Т.Н. Кабанова, 2004; О.С. Сищикова, 2000; О.П. Фесенко, 2009; J.G. Altman, 1982).

Така неупорядкованість термінології у сучасних лінгвістичних та літературознавчих працях з проблем епістолярію ускладнює вивчення лінгвістичних особливостей епістолярної літератури та дослідження конкретних епістолярних текстів.

Як свідчить наукова література, найбільшу дискусію викликає проблема стилістичного статусу епістолярію. На нашу думку, виокремлення епістолярного стилю у функціональній стилістиці є непереконливим. Більшість дослідників вважає, що в основу класифікації функціональних стилів покладено екстралінгвістичні чинники: сфера спілкування, зміст, функція, мета, ситуація спілкування, специфічна роль автора і адресата тексту. Основним чинником в ієрархічному ланцюгу названих факторів, безумовно, є сфера діяльності. Закріпленість функціонального стилю за певною сферою суспільної діяльності обумовлює його тематичну обмеженість. Епістолярне мовлення, на відміну від інших функціональних стилів, має настільки багатозначну мовленнєву реалізацію, що говорити про тематичну обмеженість немає підстав.

Подібної думки дотримується Т.В. Радзівська, яка відзначає, що різні типи епістолярних текстів вирізняються відмінними у функціональному аспекті прагматичними ситуаціями та настановами. У зв'язку з цим, дослідниця підсумовує: епістолярні утворення не спроможні сформувати єдиний функціональний стиль, оскільки вирішують неоднакові комунікативні завдання й не мають єдиного комплексу типових комунікативних засобів для їх реалізації. Таким чином, за Т.В. Радзівською, епістолярне мовлення є гетерогенним у функціональному плані і розуміється як "множина функціональних підкласів, які не можна зводити до "спільного знаменника" [8, с. 144].

Дослідники В.Л. Наєр, Т.В. Радзівська, С.І. Комарова пропонують визначити епістолярне мовлення як "міжстильове явище, здатне існувати в рамках чи на базі того чи іншого функціонального стилю або поза їх межами" [6, с. 45]. Епістолярну форму мовлення знаходимо в усіх функціональних стилях (науковий лист – у науковому, діловий – в офіційно-діловому, лист на шпальтах преси – у публіцистичному), і в кожному з них вона у мовному плані відповідає вимогам цих стилів, а у структурно-композиційному – зберігає властиву листу сталу форму. Такої ж думки дотримуються польські лінгвісти. Зокрема Івона Льове, замислюючись над повторенням назви жанру "лист", відзначає, що "list żelazny чи list gończy має характеристики офіційного стилю і посідає місце серед жанрів офіційних, а як list pasterski, має ознаки риторичного стилю і розміщується серед жанрів релігійних. І хоча фатична функція є для них спільною, конкретні цілі та стилістичні характеристики розрізняють ці жанри між собою" [12, с. 160].

Найбільш адекватною нам видається кваліфікація листа як мовленнєвого жанру. Основи сучасних уявлень про мовленнєвий жанр закладені концепцією М.М. Бахтіна, який першим висловив гіпотезу про глобальність феномена жанрової організації мовлення. Мовленнєвий жанр М.М. Бахтін вважав категорією, що дозволяє пов'язати соціальну реальність з реальністю мовною.

В основу своєї концепції мовленнєвого жанру лінгвіст ставить висловлення, яке називає реальною одиницею мовленнєвого спілкування, “оскільки мовлення може існувати насправді тільки у формі конкретних висловлень окремих мовців, суб'єктів мовлення. Мовлення завжди відлите у форму висловлення, яке належить певному мовленнєвому суб'єкту, і поза цією формою існувати не може” [1, с. 249]. Зауважимо, що висловлення у М.М. Бахтіна – це зовсім не речення, а певна одиниця спілкування, яка відмежована від інших подібних одиниць зміною суб'єктів мовлення. Другою особливістю висловлення, що відрізняє його від одиниць мови, М.М. Бахтін називає завершеність (цілісність), яку пов'язує з: 1) предметно-смісловною вичерпністю; 2) мовленнєвим задумом або мовленнєвою волею мовця; 3) типовими композиційно-жанровими формами завершення [1, с. 255]. Третім фактором цілісності висловлення М.М. Бахтін вважає наявність стійкої жанрової форми: “Жанри відповідають типовим ситуаціям мовленнєвого спілкування, типовим темам, відповідно, і деяким типовим контактам значень слів з конкретною реальною дійсністю за типових обставин” [1, с. 267].

Через висловлення М.М. Бахтін дає своє визначення мовленнєвого жанру: “Кожне висловлення, звичайно, індивідуальне, але кожна сфера використання мови виробляє свої відносно стійкі типи висловлень, які ми і називаємо мовленнєвими жанрами” [1, с. 237].

У даній розвідці розуміємо лист як особливий мовленнєвий жанр, що сформувався на основі різностильових елементів, вибудованих за певними структурно-композиційними моделями. Мовленнєвий жанр “лист” має наскрізний характер і виявляється в усіх функціональних стилях мови.

Така позиція, на перший погляд, суперечить бахтінському розумінню мовленнєвого жанру як особливого типу висловлень, що характеризуються стилістичною однорідністю, тобто закріпленістю за певним функціональним стилем. Однак ми поділяємо цю позицію, беручи до уваги такі фактори.

По-перше, теорія мовленнєвих жанрів не стоїть на місці, постійно розвивається; визначення мовленнєвого жанру, подане М.М. Бахтіним, уточнюється і набуває нових ознак.

По-друге, деякі вчені висловлюють думку про існування наскрізних (вертикальних) жанрових форм, здатних, зберігаючи свою жанрову природу, виявлятися в різних стилях мовлення [2; 5; 9]. Переходячи із стилю в стиль, такі жанри зберігають ілюктивну структуру та особливості диктуму. Проте стилі диктують їм свої норми, які, передусім, сприймаються через посередництво мовних маркерів. Як справедливо зауважує С.І. Гіндін, існує велика кількість мовленнєвих жанрів, “для яких введена М.М. Бахтіним у визначенні жорстка прив'язка до сфер мовленнєвої діяльності виявляється неправомірною” [4, с. 64]. Таке явище Боженя Вітош у своїй монографії називає перехідністю жанрів та стверджує, що лист має статус жанру трансгресійного (*gatunek transgresyjny*) [13, с. 138]. Приватний лист є найбільш розповсюдженим прикладом жанру, відомого як “лист”. Однак існують жанри, які порізному виявляють генетичну подібність до оригіналу. Йдеться про лист пасторський, вітальний, відкритий, любовний тощо. Халіна Гжміль-Тилюткі пише, що “лист як жанр становить певний мовний макроакт. На формальному рівні він вирізняється з-поміж інших жанрів наявністю сталих елементів (дата, місце, звернення, формули прощання, підпис, адреса, композиція). Різні листи... різняться між собою дискурсивними характеристиками” [11, с. 43]. У зв'язку з цим, Івона Льюе пропонує називати подібні мовленнєві жанри трансжанрами, під якими розуміє наявні в різних культурах певні генотипи, що відрізняються від інших назвою жанру або означенням, доданим до загальної назви; функціонують у різних стилях мовлення, але втілюють подібні мовні стратегії [12, с. 162].

По-третє, сам розробник теорії мовленнєвих жанрів М.М. Бахтін відносив лист “у всіх його різноманітних формах” до особливого самостійного мовленнєвого жанру [1, с. 238].

По-четверте, у межах мовленнєвого жанру “лист” можуть бути виокремлені певні різновиди, що характеризуються єдністю тематичного, композиційного і стилістичного компонентів в найбільш загальному вигляді.

Жанрові форми дистрибутивно різняться, тому в основі окремого жанру лежить певний специфічний набір конститутивних ознак, який не може повторюватися і бути однаковим у різних жанрах. Т.В. Шмельова, В.В. Демьєв, розвиваючи ідеї М.М. Бахтіна про мовленнєвий жанр як стійкі типові форми побудови мовленнєвого цілого, акцентують увагу на модельному характері і під мовленнєвим жанром розуміють особливу модель висловлення. Суттєвим моментом такого осмислення мовленнєвого жанру є “визнання існування в мовленнєвій свідомості “типового проекту”, канону, схеми мовленнєвого жанру” [10, с. 91]. Поняття моделі фігурує також в концепції польського лінгвіста Ст. Гайди, який визначає жанр як “культурно та історично оформлений, суспільно конвенціоналізований спосіб мовної комунікації; вірець організації тексту. По-друге, цей термін також означає сукупність текстів, у яких певний вірець є актуалізованим, реалізованим” [3, с. 104].

Нам імпонує точка зору, висловлена вищезгаданими вченими. Вважаємо за доцільне під мовленнєвим жанром розуміти особливу модель висловлення, що має набір конкретних способів мовленнєвого втілення і формується комплексом жанроутворювальних ознак.

Лист має низку особливостей, що відбиваються у специфічних мовних засобах та стандартизованих формулах, а також відповідних правилах оформлення усіх епістолярних текстів. Ці ознаки є постійними, обов'язковими і такими, що виявляються у кожному окремому листі і передають його структурно-семантичні особливості. До них належать: писемний характер; опосередкованість спілкування; локально-темпоральна віднесеність; рамочна конструкція; діалогічність; антропоцентричність; суб'єктивна модальність; поліфункціональність; визначальна роль фактора адресата в мовному оформленні листа; перлюктивний ефект.

Як письмова форма комунікації, лист є більш складним типом висловлення ніж, наприклад, репліка в усному діалозі, повідомлення, порада тощо, і тому може бути віднесений до вторинних мовленнєвих жанрів (за типоло-

гією М.М. Бахтіна), що інтегрують простіші первинні мовленнєві жанри (такі, як звернення, прощання, прохання, вимога тощо).

Як зазначає О.Ю. Под'япольська, "первинні мовленнєві жанри, інтегровані у вторинний мовленнєвий жанр – лист, можуть відрізнятися за метою висловлювання, тобто відображати різноманітні інтенції адресанта і виконувати, відповідно, різноманітні функції, що детермінує таку ознаку листа, як полілокутивність і поліфункціональність. Полілокутивність, в свою чергу, дає свободу тематичній різноманітності, а також стилістичним варіаціям, обумовлюючи тематичну і стилістичну неоднорідність листа як вторинної мовленнєвої форми" [7, с. 28].

Отже, вищевикладене дає нам підстави розглядати лист як *мовленнєвий жанр*, що обумовлено його структурними, комунікативними, змістово-тематичними особливостями та визначальною комунікативно-прагматичною характеристикою цього типу тексту – діалогічністю. Лист є наскрізним, вертикальним вторинним (складним) мовленнєвим жанром, що інтегрує первинні (прості) мовленнєві жанри. Як вторинний мовленнєвий жанр лист характеризується різним композиційним оформленням (від суворо стандартизованого до достатньо вільного), полілокутивністю, поліфункціональністю. Специфіка мовленнєвого жанру "лист" виявляється також у всеосяжності тематичного та функціонально-стильового плану, що робить його специфічним *трансжанром*. Доказом цієї думки є відсутність єдиної універсальної класифікації епістолярних текстів та наявність окремих класифікацій, побудованих на основі різноманітних критеріїв. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в аналізі макроструктури у межах трансжанру "лист" в аспекті реалізації авторських інтенцій, стратегій і тактик розгортання тексту під певним кутом зору, каналу комунікації та сфери функціонування.

Література:

1. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров / М. М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – С. 237-280.
2. Белунова Н. И. Дружеские письма творческой интеллигенции конца XIX – начала XX в. (жанр и текст писем) / Н. И. Белунова. – СПб : Изд-во СПб. ун-та, 2000. – 140 с.
3. Гайда Ст. Жанры разговорных высказываний / Ст. Гайда // Жанры речи. – Саратов, 1999. – Вып. 2. – С. 103-112.
4. Гиндин С. И. Биография в структуре писем и эпистолярного произведения / С. И. Гиндин // Язык и личность. – М., 1989. – С. 63-77.
5. Кормилицина М. А. Языковая личность В. В. Виноградова в его письмах к жене / М. А. Кормилицина // Вопросы стилистики. – Саратов, 1996. – Вып. 26. – С. 63-71.
6. Наер В. Л. К проблеме жанра в системе функционально-стилистической дифференциации языка / В. Л. Наер // Стилистические аспекты устной и письменной коммуникации. – М., 1987. – С. 39-47.
7. Подъяпольская О. Ю. Типология адресованности в текстах эпистолярного жанра (на материале писем Ф. Кафки) : дис. ... кандидата филолог. наук : 10.02.19 / Подъяпольская Ольга Юрьевна. – Челябинск, 2004. – 193 с.
8. Радзівська Т. В. Текст як засіб комунікації / Тетяна Вадимівна Радзівська. – К. : Інститут української мови, 1993. – 194 с.
9. Цыцарина О. Ф. К понятию "эпистолярный жанр" в современной лингвистической литературе / О. Ф. Цыцарина // Функционально-семантические аспекты языковых явлений. – Куйбышев, 1989. – С. 103-110.
10. Шмелева Т. В. Модель речевого жанра / Т. В. Шмелева // Жанры речи. – Саратов, 1997. – Вып. 1. – С. 88-99.
11. Grzmił-Tylutki H. Gatunek w świetle francuskiej teorii dyskursu / H. Grzmił-Tylutki. – Kraków : Universitas, 2007. – 278 s.
12. Loewe I. O pojęciu transgatunku. Studium przypadku / I. Loewe // Styl a semantyka. – Białystok, 2008. – S. 159-166.
13. Witosz B. Genologia lingwistyczna. Zarys problematyki / B. Witosz. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2005. – 258 s.